

मौर्यकालीन लोककल्याणकारी प्रशासन आणि आधुनिक सार्वजनिक प्रशासन: भारतीय

ज्ञानपरंपरेच्या संदर्भात तुलनात्मक विश्लेषण

डॉ. हनुमंत कुरकुटे

राज्यशास्त्र विभाग,

संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज.मालपाणी वाणिज्य

आणि ब.ना.सारडा विज्ञान (स्वायत्त) महाविद्यालय, संगमनेर. जि.आहिल्यानगर.

Corresponding Author – डॉ. हनुमंत कुरकुटे

DOI - 10.5281/zenodo.20489625

मौर्य साम्राज्य (इ.स.पू. ३२१ ते १८५) हे प्राचीन भारतातील सर्वात मोठे एकात्म साम्राज्य होते. चंद्रगुप्त मौर्य यांनी कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र मार्गदर्शनाने केंद्रीकृत प्रशासन उभारले, तर अशोकाने कलिंग युद्धानंतर बौद्ध धर्म स्वीकारून धर्म-आधारित लोककल्याणकारी शासन प्रस्थापित केले. यामध्ये जनतेचे कल्याण हा मुख्य उद्देश होता. आधुनिक सार्वजनिक प्रशासन भारतीय संविधानाच्या निर्देशक तत्वां (भाग ४) वर आधारित आहे. ते लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना अमलात आणते, ज्यात लोकशाही, संघीय व्यवस्था आणि नागरिकांच्या आर्थिक-सामाजिक उन्नतीसाठी राज्याची सक्रिय भूमिका आहे. दोन्ही काळातील प्रशासन जनकल्याणाला प्राधान्य देतात, पण त्यांचे स्वरूप, पद्धती आणि संदर्भ पूर्णपणे वेगळे आहे. मौर्यकालखंड हा प्राचीन भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा कालखंड आहे.

मौर्यकालीन प्रशासनात राजा हा प्रजेच्या कल्याणासाठी जबाबदार मानला जात असे. कौटिल्याने राज्यकारभारात प्रजासुखाला सर्वोच्च स्थान दिले असून “प्रजासुखे सुखं राज्ञः” हा विचार लोककल्याणकारी प्रशासनाची मूलभूत संकल्पना दर्शवतो. अशोकाच्या

राज्यकाळातही प्रजेसाठी रुग्णालये, विहिरी, वृक्षारोपण, रस्ते बांधणी इत्यादी लोककल्याणकारी उपक्रम राबवले गेले. आधुनिक सार्वजनिक प्रशासनातही लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना महत्त्वाची मानली जाते. शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक विकास आणि दुर्बल घटकांचे संरक्षण यासाठी विविध सरकारी धोरणे व योजना राबवल्या जातात. या संशोधनात मौर्यकालीन प्रशासनातील लोककल्याणकारी तत्त्वे आणि आधुनिक सार्वजनिक प्रशासनातील धोरणे यांची तुलना करून भारतीय ज्ञानपरंपरेतील प्रशासनिक मूल्यांचे महत्त्व स्पष्ट केले जाईल. या तौलनिक अभ्यासातून असे दिसून येते की प्राचीन भारतीय प्रशासनात लोककल्याणाला केंद्रस्थानी स्थान होते आणि त्यातील अनेक तत्त्वे आजच्या आधुनिक सार्वजनिक प्रशासनासाठीही मार्गदर्शक ठरू शकतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेतील प्रशासनिक तत्त्वांचा आधुनिक प्रशासनाच्या संदर्भात अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

मुख्य शब्द (Keywords): मौर्यकालीन प्रशासन, लोककल्याणकारी राज्य, सार्वजनिक प्रशासन, भारतीय ज्ञानपरंपरा, कौटिल्य, सम्राट अशोक,

अर्थशास्त्र, सामाजिक कल्याण, प्रशासनिक तत्त्वे,
तौलनिक अभ्यास.

गृहीतके (Hypotheses):

1. लोककल्याणकारी प्रशासनात राज्याचा सक्रिय हस्तक्षेप सामाजिक व आर्थिक समानता वाढवतो.
2. लोककल्याणकारी प्रशासन नागरिकांच्या कल्याणावर केंद्रित असते.

उद्देश (Objectives):

1. लोककल्याणकारी प्रशासन व आधुनिक सार्वजनिक प्रशासन यातील मूलभूत तत्त्वे व कार्यपद्धतींचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे.

मौर्यकालखंडाविषयी थोडक्यात:

कालावधी: इ.स.पूर्व 322 ते इ.स.पूर्व 185, हा कालखंड प्राचीन भारतातील आहे, या काळात चंद्रगुप्त मौर्य, बिंदुसार आणि सम्राट अशोक यांसारखे प्रसिद्ध सम्राट होऊन गेले. भारताचा इतिहास साधारणपणे तीन युगांमध्ये विभागला जातो:

- प्राचीन युग (Ancient Period) – इ.स.पूर्व 3000 ते इ.स. 1200
- मध्ययुग (Medieval Period) – इ.स. 1200 ते 1757
- आधुनिक युग (Modern Period) – इ.स. 1757 नंतर

लोककल्याणाची संकल्पना: सातत्य आणि परिवर्तन:

मौर्य काळात राजा हा प्रजेच्या कल्याणासाठी उत्तरदायी मानला जात असे. कौटिल्याने “प्रजासुखे सुखं

राज्ञः” या तत्त्वाद्वारे राज्यकारभाराचे मूलभूत ध्येय स्पष्ट केले. अशोकाच्या काळात सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा, वृक्षारोपण आणि रस्ते बांधणी यांसारख्या उपाययोजना राबवून लोककल्याणाचा विस्तार करण्यात आला. आधुनिक भारतातही लोककल्याणाला केंद्रस्थानी स्थान आहे; मात्र आज ते धोरणात्मक नियोजन, तंत्रज्ञान आणि संस्थात्मक व्यवस्थेद्वारे अंमलात आणले जाते. शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक विकासासाठी विविध योजना कार्यरत आहेत. त्यामुळे लोककल्याणाची संकल्पना कायम असली तरी तिची अंमलबजावणी अधिक व्यापक आणि संरचित झाली आहे.

मौर्यकालीन लोककल्याणकारी प्रशासन आणि आधुनिक सार्वजनिक प्रशासन तुलनात्मक विवेचन:

मौर्यकालीनप्रशासन निरंकुश राजतंत्रीय आणि अत्यंत केंद्रीकृत होते. सम्राट हा सर्वोच्च सत्ता स्रोत होता; त्याला मंत्रिपरिषद (मंत्रीपरिषद) आणि १८ उच्च अधिकारी (तिथी) मदत करत. साम्राज्य चार प्रांतांत (उत्तरापथ, दक्षिणापथ, अवंती, प्राची) विभागले होते, ज्यांचे प्रशासन राजकुमार किंवा गव्हर्नर करत. जिल्हा, नगर आणि गाव स्तरावर राजूक, युक्त, ग्रामप्रधान इत्यादी अधिकारी होते. गुप्तचर व्यवस्था (संचारी, संस्था) भ्रष्टाचार आणि जनमत नियंत्रित ठेवत असे.

सम्राट अशोकाचा कालखंड:

धर्म महामात्र नियुक्त केले – स्त्रिया, कैदी, आदिवासी, गरीब यांच्या कल्याणासाठी.

सार्वजनिक कामे: मानव व प्राण्यांसाठी दवाखाने, विहिरी, रस्ते, पाण्याचे टाके, विश्रांतीगृहे (धर्मशाळा), वृक्षारोपण.

प्राण्यांचे संरक्षण, अहिंसा, गुलामगिरी प्रतिबंध, युद्धानंतर शांतता आणि समृद्धी.

शिलालेखांद्वारे नैतिकता, न्याय आणि जनसुखाचा प्रचार. अशोकाने जनतेला “माझी मुले” समजून त्यांचे “या जगात आणि पुढच्या जगात” कल्याण केले. हे प्रशासन नैतिकता आणि धर्म-आधारित होते; राज्य जनकल्याणासाठी “पिता” सारखे वागत असे.

आधुनिक प्रशासन:

आधुनिक प्रशासन लोकशाही, संघीय आणि कायद्याच्या अधीन आहे. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३८ ते ४८ मध्ये कल्याणकारी राज्याची तत्त्वे नमूद आहेत—समान अवसर, संपत्तीचे समान वितरण, गरीब-मागास-महिलांसाठी विशेष काळजी.

आधुनिक प्रशासनाची मुख्य वैशिष्ट्ये:

- विकेंद्रीकृत – केंद्र, राज्य, पंचायत/नागरपालिका स्तर.
- नौकरशाही (IAS, IPS इ.) पदानुक्रमित, पण लोकप्रतिनिधी आणि न्यायपालिकेला जबाबदार.
- जनकल्याणकारी योजना: मनरेगा (रोजगार), आयुष्मान भारत (आरोग्य), पीडीएस (अन्न सुरक्षा), शिक्षण हक्क, सामाजिक सुरक्षा पेन्शन, आरक्षण इत्यादी.
- ई-गव्हर्नन्स, RTI, लोकपाल, न्यायिक पुनरावलोकन यांद्वारे पारदर्शकता आणि जबाबदारी हे प्रशासन अधिकार-आधारित आणि मिश्र अर्थव्यवस्थेवर चालते.

समानता:

लोककल्याणकारी धोरणे:

दोन्ही काळात राज्य जनकल्याणाला प्राधान्य देते. मौर्य काळातील दवाखाने, रस्ते, विहिरी यांसारखी

सार्वजनिक कामे आजच्या आरोग्य-इन्फ्रास्ट्रक्चर योजनांशी मिळतीजुळती आहेत. दोन्ही ठिकाणी गरीब, स्त्रिया, दुर्बल घटकांसाठी विशेष काळजी

नौकरशाही संरचना:

पदानुक्रम (केंद्र-प्रांत-जिल्हा vs केंद्र-राज्य-जिल्हा), अधिकारी नियुक्ती आणि जबाबदारी.

न्याय आणि समानता:

मौर्य काळात धर्म महामात्र न्याय देत; आज न्यायपालिका आणि कायदे. दोन्ही सामाजिक समानता (जाती-लिंग भेद कमी) प्रोत्साहन देतात.

जनतेला “पिता” सारखे पाहणे – अशोकाने जनतेला मुले म्हटले; आज संविधान “सर्वांना समान” म्हणते.

फरक:

शासन स्वरूप: मौर्य – निरंकुश राजतंत्र (राजा सर्वोच्च, गुप्तचर नियंत्रण). आधुनिक – लोकशाही (निवडणुका, संसद, मूलभूत अधिकार).

केंद्रीकरण vs विकेंद्रीकरण: मौर्य अत्यंत केंद्रीकृत (सर्व सत्ता राजाकडे). आधुनिक संघीय आणि स्थानिक स्वराज्य (७३व्या-७४व्या घटना दुरुस्ती).

आधार: मौर्य – नैतिकता/धर्म (अहिंसा, बौद्ध तत्त्वे). आधुनिक – संविधान, कायदे, मानवी हक्क (धर्मनिरपेक्षता).

जबाबदारी: मौर्य – राजा आणि गुप्तचरांकडे. आधुनिक – RTI, न्यायालय, लोकप्रतिनिधी, ई-गव्हर्नन्स.

व्याप्ती: मौर्य – मूलभूत इन्फ्रा आणि नैतिक कल्याण. आधुनिक – व्यापक (आर्थिक समानता, रोजगार, पर्यावरण, डिजिटल अधिकार).

तंत्रज्ञान आणि पारदर्शकता: मौर्य – शिलालेख आणि गुप्तचर. आधुनिक – डिजिटल प्लॅटफॉर्म

आर्थिक व्यवस्था आणि लोककल्याणः**मौर्य काळः**

आर्थिक व्यवस्था आणि लोककल्याण या विषयाचा मौर्य काळापासून आधुनिक भारतापर्यंत विचार केला, तर राज्याच्या भूमिकेत सातत्याने बदल होत गेलेले दिसतात. मौर्य काळात कौटिल्य यांच्या अर्थशास्त्रानुसार राज्य हे अर्थव्यवस्थेचे केंद्रबिंदू होते. उत्पादन, वितरण, व्यापार, करप्रणाली यांसारख्या सर्व घटकांवर राज्याचे थेट नियंत्रण होते. भूमिकेच्या माध्यमातून महसूल गोळा करून राज्याने आपली सत्ता मजबूत केली, पण त्याच वेळी लोकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यावरही भर दिला. दुष्काळ निवारण, अन्नसाठा, सिंचन व्यवस्था आणि रोजगारनिर्मिती यांसारख्या उपाययोजना केवळ आर्थिक व्यवस्थापनासाठी नव्हत्या, तर समाजातील स्थैर्य टिकवण्यासाठी होत्या. सम्राट अशोक यांच्या काळात ही लोककल्याणाची संकल्पना अधिक मानवी आणि नैतिक स्वरूपात विकसित झाली. वैद्यकीय सेवा, वृक्षारोपण, पाणीपुरवठा यांसारख्या उपक्रमांमधून राज्याने नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्याचा थेट प्रयत्न केला. त्यामुळे मौर्यकालीन आर्थिक व्यवस्था ही केवळ उत्पन्न गोळा करणारी नव्हती, तर लोकांच्या संरक्षण आणि कल्याणाशी निगडित अशी एक समन्वित व्यवस्था होती.

आधुनिक भारतः

आधुनिक भारतात आर्थिक व्यवस्थेचे स्वरूप अधिक जटिल आणि व्यापक झालेले आहे. येथे राज्य सर्व काही नियंत्रित न करता नियामक आणि मार्गदर्शक म्हणून कार्य करते. Reserve Bank of India, Securities and Exchange Board of India आणि NITI Aayog यांसारख्या संस्थांद्वारे आर्थिक प्रक्रियांवर नियंत्रण ठेवले जाते, तर खासगी क्षेत्रालाही मोठी भूमिका दिली जाते. या बदलामुळे आर्थिक वाढीला गती मिळते, पण त्याचवेळी

सामाजिक विषमता वाढण्याची शक्यता निर्माण होते. याच पार्श्वभूमीवर आधुनिक भारताने लोककल्याणकारी धोरणांना अधिक महत्त्व दिले आहे. रोजगार हमी, शेतकरी सहाय्य, सबसिडी आणि थेट लाभ हस्तांतरण यांसारख्या योजनांद्वारे राज्य नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करते. या उपाययोजना केवळ मदतपुरत्या नसून, आर्थिक विकास अधिक समावेशक करण्यासाठी आवश्यक आहेत.

एकूण पाहता, मौर्य काळात राज्याचे नियंत्रण अधिक केंद्रीकृत आणि थेट होते, तर आधुनिक भारतात ते अप्रत्यक्ष आणि संतुलित स्वरूपात दिसते. मात्र दोन्ही काळात एक समान धागा स्पष्ट दिसतो—आर्थिक व्यवस्था ही केवळ संपत्ती निर्मितीसाठी नसून लोकांच्या कल्याणासाठी असावी. त्यामुळे राज्याची भूमिका बदलली असली तरी उद्दिष्ट कायम राहिले आहे, आणि ते म्हणजे समाजात स्थैर्य, समता आणि प्रगती निर्माण करणे.

न्यायव्यवस्था आणि सामाजिक न्यायः**मौर्य काळः**

समता आणि प्रगती निर्माण करण्यासाठी न्यायव्यवस्था आणि सामाजिक न्याय यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. मौर्य काळात न्यायव्यवस्था ही राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असली तरी तिचा उद्देश समाजात नैतिकता आणि शिस्त प्रस्थापित करणे हा होता. त्या काळात राजा हा सर्वोच्च न्यायाधीश मानला जात असे आणि स्थानिक स्तरावर राजूक यांसारखे अधिकारी न्यायदान करत. कौटिल्य यांच्या विचारांनुसार न्यायव्यवस्था ही कठोर आणि दंडप्रधान होती, ज्यात विविध प्रकारचे दंड निश्चित केलेले होते. या कठोरतेमागे सामाजिक सुव्यवस्था राखण्याचा उद्देश होता. मात्र, सम्राट अशोक यांच्या काळात न्यायव्यवस्थेला अधिक मानवी आणि नैतिक स्वरूप प्राप्त झाले. त्यांनी “धर्म” या संकल्पनेला न्यायाचा आधार बनवून

अहिंसा, करुणा आणि सत्य यांसारख्या मूल्यांना प्राधान्य दिले. धर्म महामात्र यांसारख्या अधिकाऱ्यांद्वारे स्त्रिया, कैदी, गुलाम आणि प्राणी यांसारख्या दुर्बल घटकांच्या संरक्षणावर विशेष भर दिला गेला. यामुळे न्यायव्यवस्था केवळ शिक्षा देणारी न राहता समाजातील दुर्बल घटकांचे संरक्षण करणारी बनली.

आधुनिक भारत:

आधुनिक भारतात न्यायव्यवस्था अधिक प्रगत, स्वतंत्र आणि लोकशाही तत्त्वांवर आधारित आहे. येथे न्यायपालिका ही कार्यपालिका आणि विधिमंडळापासून स्वतंत्र ठेवण्यात आली आहे, ज्यामुळे नागरिकांच्या अधिकारांचे प्रभावी संरक्षण होते. सर्वोच्च न्यायालयापासून ते जिल्हा न्यायालयांपर्यंत एक सुसंघटित न्यायव्यवस्था अस्तित्वात आहे. भारतीय संविधानाने नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान केले असून, समता आणि न्याय यांची हमी दिली आहे. याशिवाय, सामाजिक न्याय अधिक प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी महिला, बालक, अनुसूचित जाती-जमाती यांच्यासाठी विशेष न्यायालये आणि कायदे निर्माण करण्यात आले आहेत. तसेच माहितीचा अधिकार (RTI), लोकपाल आणि केंद्रीय सतर्कता आयोग (CVC) यांसारख्या यंत्रणांद्वारे पारदर्शकता आणि भ्रष्टाचार नियंत्रणावर भर दिला जातो.

मौर्य काळातील न्यायव्यवस्था ही केंद्रीकृत आणि दंडप्रधान असून नैतिक मूल्यांवर आधारित होती, तर आधुनिक भारतातील न्यायव्यवस्था ही अधिक स्वतंत्र, अधिकाराधारित आणि समावेशक आहे. तरीही दोन्ही काळात एक समान ध्येय दिसून येते—समाजात न्याय, समता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे.

सामाजिक नियंत्रण आणि गुप्तचर यंत्रणा:

मौर्य काळ:

मौर्य काळापासून आधुनिक भारतापर्यंत राज्याच्या गुप्तचर, सामाजिक नियंत्रण आणि जनसंपर्क यंत्रणांचा विचार केला, तर या साधनांचा उद्देश मूलतः शासनाची स्थिरता आणि समाजातील सुव्यवस्था राखणे हाच राहिलेला आहे; मात्र त्यांची पद्धत आणि स्वरूप काळानुसार बदललेले दिसते. मौर्य साम्राज्यात कौटिल्य यांनी अत्यंत विकसित आणि संघटित गुप्तचर व्यवस्था उभारली होती. संचारी (फिरते गुप्तचर) आणि संस्थागत गुप्तचर यांच्या माध्यमातून राज्य जनमतावर लक्ष ठेवत असे, तसेच भ्रष्टाचार, बंडखोरी किंवा प्रशासनातील त्रुटी यांची माहिती गोळा करत असे. ही यंत्रणा राज्यसत्तेचे संरक्षण आणि नियंत्रण मजबूत करण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरली. त्याचबरोबर सम्राट अशोक यांनी धर्म महामात्रांच्या माध्यमातून सामाजिक सद्भाव, नैतिकता आणि “धर्म” यांचा प्रचार केला. अशोकाचे शिलालेख हे त्या काळातील जनसंपर्काचे प्रभावी साधन होते, ज्याद्वारे राज्याने लोकांशी संवाद साधत शिक्षण आणि मूल्यप्रसार दोन्ही साध्य केले.

आधुनिक भारत:

आधुनिक भारतात गुप्तचर आणि नियंत्रण यंत्रणा अधिक तांत्रिक आणि संस्थात्मक स्वरूपात विकसित झालेली आहे. Intelligence Bureau (IB), Research and Analysis Wing (RAW), Central Bureau of Investigation (CBI) आणि National Investigation Agency (NIA) यांसारख्या संस्था देशाच्या अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेसाठी कार्य करतात. सामाजिक नियंत्रणाच्या बाबतीत पारंपरिक साधनांबरोबरच मीडिया, सोशल मीडिया मॉनिटरिंग आणि सायबर सेल यांचा वापर वाढलेला आहे. जनसंपर्काच्या क्षेत्रातही मोठा बदल दिसतो. सरकार प्रेस रिलीज, डिजिटल प्लॅटफॉर्म, MyGov

यांसारख्या उपक्रमांद्वारे नागरिकांशी थेट संवाद साधते. “डिजिटल इंडिया” सारख्या उपक्रमांमुळे नागरिकांचा शासनात सहभाग वाढवण्यावर भर दिला जातो.

मौर्य काळात गुप्तचर व्यवस्था आणि नैतिक प्रचार यांच्या आधारे राज्य नियंत्रण अधिक कठोर आणि केंद्रीकृत होते. आधुनिक भारतातही गुप्तचर यंत्रणा महत्त्वाची आहे, परंतु त्यासोबत पारदर्शकता (उदा. RTI) आणि लोकसहभाग यांना अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे आजची व्यवस्था ही केवळ नियंत्रणावर आधारित नसून “जवाबदारी” आणि “सहभाग” या लोकशाही तत्त्वांवर आधारलेली आहे.

प्रशासकीय नैतिकता आणि शासकाची भूमिका:

मौर्य काळ:

प्रशासकीय नैतिकता आणि शासकाची भूमिका या संदर्भात मौर्य काळ आणि आधुनिक भारत यांचा विचार केला, तर दोन्ही ठिकाणी राज्याचे अंतिम उद्दिष्ट जनतेचे कल्याण हेच आहे; मात्र त्या उद्दिष्टाकडे पाहण्याची दृष्टी आणि साधने वेगवेगळी आहेत. मौर्य काळात कौटिल्य यांनी मांडलेली “प्रजासुखे सुखं राज्ञः” ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची होती. यानुसार, राजाचे सुख हे प्रजेच्या सुखाशी जोडलेले आहे, म्हणजेच शासकाने स्वतःच्या हितापेक्षा जनतेच्या हिताला प्राधान्य द्यावे. या विचारातून शासकाच्या वैयक्तिक नैतिकतेवर मोठा भर दिला गेला. राजा हा केवळ सत्ताधीश नसून “पालक” किंवा “पिता”सारखा आहे, जो आपल्या प्रजेची काळजी घेतो. हीच संकल्पना सम्राट अशोक यांच्या काळात अधिक व्यापक आणि मानवी स्वरूपात विकसित झाली. अशोकाने “सर्व प्राण्यांचे कल्याण” आणि “धर्म विजय” या तत्त्वांचा स्वीकार करून नैतिक शासनाची कल्पना पुढे आणली. त्याच्यासाठी विजय म्हणजे केवळ भौतिक जिंकणे नव्हते, तर लोकांच्या मनात

नैतिक मूल्ये निर्माण करणे होते. त्यामुळे मौर्य काळात प्रशासकीय नैतिकता ही मुख्यतः शासकाच्या वैयक्तिक चरित्र, मूल्ये आणि दृष्टिकोनावर आधारित होती.

आधुनिक भारत:

आधुनिक भारतात ही संकल्पना अधिक संस्थात्मक आणि लोकशाही पद्धतीने विकसित झालेली आहे. भारतीय संविधान “We the People” या तत्त्वावर आधारित असून, राज्य हे जनतेकडून निर्माण झालेले आणि त्यांच्यासाठी कार्य करणारे आहे. त्यामुळे राजकीय नेते आणि प्रशासकीय अधिकारी हे “public servant” म्हणजेच जनतेचे सेवक मानले जातात. याशिवाय, आधुनिक व्यवस्थेत नैतिकतेसाठी केवळ व्यक्तीवर अवलंबून न राहता विविध संस्था आणि कायद्यांची व्यवस्था निर्माण करण्यात आलेली आहे. आचारसंहिता, लोकपाल, पारदर्शक यंत्रणा आणि ई-गव्हर्नन्स यांसारख्या साधनांद्वारे प्रशासन अधिक जबाबदार आणि पारदर्शक बनवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

मौर्य काळात प्रशासकीय नैतिकता ही शासकाच्या वैयक्तिक गुणांवर आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित होती, तर आधुनिक भारतात ती संस्थात्मक चौकटीत, कायद्यांच्या अधीन आणि लोकशाही तत्त्वांवर आधारित आहे. तरीही, दोन्ही काळात एक समान धागा स्पष्ट दिसतो—शासनाचे खरे यश हे जनतेच्या कल्याणातच दडलेले आहे.

टिकावूपणा आणि दीर्घकालीन प्रभाव:

मौर्य साम्राज्य आणि आधुनिक भारतीय प्रशासन यांचा शेवटच्या टप्प्यातील विचार केला, तर टिकावूपणा आणि रचनात्मक स्थैर्य या बाबतीत मूलभूत फरक स्पष्टपणे दिसून येतो. मौर्य साम्राज्य सम्राट अशोक यांच्या नंतर तुलनेने लवकर कोसळले, याचे मुख्य कारण म्हणजे अत्यंत केंद्रीकृत आणि व्यक्ती-केंद्रित शासनपद्धती. संपूर्ण प्रशासन

मोठ्या प्रमाणावर शासकाच्या वैयक्तिक क्षमतांवर आणि नैतिकतेवर अवलंबून होते. त्यामुळे सक्षम आणि दूरदर्शी राजा असताना व्यवस्था प्रभावी राहिली, पण त्यानंतर तीच रचना टिकून राहू शकली नाही.

आधुनिक भारताने जवळपास ७५ वर्षांपासून स्थिर लोकशाही आणि संघीय रचना टिकवून ठेवली आहे. याचे कारण म्हणजे शासनाची पायाभरणी व्यक्तीवर नसून संस्थांवर, कायद्यांवर आणि लोकसहभागावर आधारित आहे. संविधानिक चौकट, नियमित निवडणुका, स्वतंत्र न्यायपालिका आणि विकेंद्रीकरण यामुळे बदल घडवण्याची आणि स्वतःला सुधारण्याची क्षमता या व्यवस्थेत आहे.

यावरून असे म्हणता येते की मौर्यकालीन प्रशासन हे एक प्रकारचे “नैतिक कल्याणकारी निरंकुश राज्य” होते, जिथे कौटिल्य यांचे तत्त्वज्ञान आणि “धर्म” या संकल्पनेचा प्रभाव होता, तसेच शासकाच्या वैयक्तिक नैतिकतेवर संपूर्ण व्यवस्था उभी होती. दुसरीकडे, आधुनिक भारत हे “संवैधानिक लोकशाही कल्याणकारी राज्य” आहे, जिथे संस्था, कायदे, लोकशाही मूल्ये आणि तंत्रज्ञान या घटकांवर शासन उभे आहे.

दोन्ही व्यवस्थांमध्ये एक महत्त्वाची समानता म्हणजे राज्य हे जनकल्याणाचे साधन मानले गेले आहे. मात्र, त्या उद्दिष्टाकडे जाण्याचा मार्ग वेगळा आहे. मौर्य काळात शासन व्यक्ती-केंद्रित, धर्माधारित आणि केंद्रीकृत होते, तर आधुनिक भारतात ते संस्था-केंद्रित, धर्मनिरपेक्ष, विकेंद्रीकृत आणि डिजिटल स्वरूपाचे आहे.

विशेष म्हणजे, मौर्य काळातील “धर्म महामात्र” ही संकल्पना आजही बदललेल्या स्वरूपात अस्तित्वात आहे. आजच्या National Human Rights Commission, महिला आयोग, सामाजिक न्याय संस्था यांसारख्या यंत्रणांमध्ये त्या संकल्पनेचे प्रतिबिंब दिसते. फरक एवढाच

की, आज या संस्था वैयक्तिक इच्छेवर नव्हे तर कायदेशीर आणि संविधानिक आधारावर कार्य करतात.

हे विश्लेषण दर्शवते की प्राचीन भारतातील कल्याणकारी विचार पूर्णपणे लोप पावलेले नाहीत; उलट ते आधुनिक संविधान आणि लोकशाही व्यवस्थेत अधिक व्यापक, समावेशक आणि टिकाऊ स्वरूपात विकसित झाले आहेत. त्यामुळे परंपरा आणि आधुनिकता यांचा एक सुसंगत संगम भारतीय प्रशासनात दिसून येतो.

निष्कर्ष:

मौर्यकालीन प्रशासन हे नैतिकता-आधारित लोककल्याण चे आदर्श उदाहरण होते, ज्याने आधुनिक भारताच्या कल्याणकारी राज्याची पायाभूत कल्पना दिली. अशोकाचे “धर्म” आजच्या “सामाजिक न्याय” आणि “समावेशक विकास” शी मिळते. तरीही आधुनिक प्रशासन अधिक लोकशाही, पारदर्शक आणि अधिकार-केंद्रित आहे. दोन्ही काळातील मूल्ये – जनसेवा, न्याय आणि समृद्धी – आजही प्रासंगिक आहेत. भारत आज मौर्यकालीन “चक्रवर्ती” संकल्पना आणि आधुनिक कल्याणकारी तत्त्वे यांचा मेळ घालत विकास” च्या दिशेने वाटचाल करत आहे. हा तुलनात्मक अभ्यास दाखवतो की, प्राचीन मूल्ये आधुनिक प्रशासनाला प्रेरणा देतात, पण लोकशाही आणि तंत्रज्ञानाने ते अधिक प्रभावी बनले आहेत.

- मौर्य ते आधुनिक भारत हा प्रवास “व्यक्ती-आधारित शासन ते “संस्था-आधारित शासन” असा झालेला आहे.
- लोककल्याण ही संकल्पना सातत्याने टिकून आहे, पण तिची अंमलबजावणी अधिक वैज्ञानिक व सर्वसमावेशक झाली आहे.

- केंद्रीकरणामुळे मौर्य साम्राज्य अस्थिर झाले; विकेंद्रीकरणामुळे आधुनिक लोकशाही अधिक टिकाऊ ठरली.
- मौर्यकालीन 'धर्म' हा नैतिक नियंत्रणाचा आधार होता, आज 'संविधान' हा कायदेशीर व नैतिक आधार आहे.
- गुप्तचर व नियंत्रण यंत्रणा आजही आहेत, पण त्यात जबाबदारी+पारदर्शकता यांची भर पडली आहे.
- कल्याणकारी राज्याची संकल्पना प्राचीन भारतात अस्तित्वात होती, आधुनिक भारतात ती अधिक संस्थात्मक आणि व्यापक झाली आहे.

काही उपाययोजना:

- केवळ कायदे पुरेसे नाहीत तर शाळा महाविद्यालय येथे नैतिकतेचे धडे देणे आवश्यक आहे.
- विकेंद्रीकरण अधिक मजबूत करणे, स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम करणे.
- तंत्रज्ञानाचा पारदर्शक वापर वाढवणे (ई-गव्हर्नन्स, DBT).
- लोकसहभाग वाढवणे.
- सामाजिक न्याय संस्थांना बळकटी देणे.
- प्रशासकीय अधिकाऱ्यांसाठी नियमित नैतिकता प्रशिक्षण देणे.

संदर्भ सूची:

Books:

1. Kautilya. (2013). Artha Shastra. New Delhi: Penguin Classics.

2. Romila Thapar. (2007). Asoka and the Decline of the Mauryas. New Delhi: Oxford University Press.
3. R. S. Sharma. (2005). Ancient India. New Delhi: NCERT.
4. M. Laxmikant. (2022). Indian Polity. New Delhi: McGraw Hill Education.
5. D. D. Basu. (2015). Introduction to the Constitution of India. New Delhi: LexisNexis.

Journals:

1. Economic and Political Weekly. (2023, June). Governance and Social Justice.
2. Indian Journal of Public Administration. (2023, September). Public Policy and Administration.
3. Journal of Asian Studies. (2022, November). Mauryan Administration Studies.
4. International Review of Administrative Sciences. (2023, March). Comparative Administration.

Newspapers:

1. The Hindu. (2025, March 15). Editorial on Governance and Welfare.
2. The Indian Express. (2025, April 10). Analysis of Public Administration.
3. Lokmat. (2025, January 20). सामाजिक प्रश्न व शासन.
4. Sakal. (2025, February 05). सार्वजनिक धोरण विश्लेषण.